

УДК 94:339.924+339.543(47+57)

Деменко О. Ф.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ЄВРАЗІЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ВІД ЗОНИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ ДО МИТНОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО СОЮЗУ

У статті аналізуються основні етапи та форми євразійської інтеграції країн пострадянського простору. Запропоноване авторське бачення періодизації євразійської інтеграції, яка складається з п'яти етапів: 1995-2006, 2007-2009, 2010-2011, 2012-2014 та з 2015 р. Показано причини пріоритетності Євразійського економічного союзу для Росії.

Ключові слова: євразійська інтеграція, пострадянський простір, СНД, Митний союз, Єдиний економічний простір, Євразійський економічний союз.

Деменко А. Ф. Основные этапы евразийской интеграции: от зоны свободной торговли до Таможенного и Экономического союза

В статье анализируются основные этапы и формы евразийской интеграции стран постсоветского пространства. Предложено авторское видение периодизации евразийской интеграции, которая состоит из пяти этапов: 1995-2006, 2007-2009, 2010-2011, 2012-2014 и с 2015 гг.. Показано причины приоритетности Евразийского экономического союза для России.

Ключевые слова: евразийская интеграция, постсоветское пространство, СНГ, Таможенный союз, Единое экономическое пространство, Евразийский экономический союз.

Demenko O. F. Main stages of eurasian integration: from the free trade zone to the Customs and Economic union

The article analyzes the main stages and forms of Eurasian integration of post-Soviet countries. Proposed author's vision of periodization of Eurasian integration, which consists of five stages: 1995-2006, 2007-2009, 2010-2011, 2012-2014 and 2015. The reasons for the Eurasian Economic Union for Russia are highlighted.

Keywords: Eurasian integration, post-Soviet space, CIS, Customs Union, Single Economic Space, Eurasian Economic Union.

Переважна більшість науковців відзначає однією із закономірностей міжнародних відносин другої половини XX – початку XXI ст. динамічний розвиток процесів міжнародної інтеграції у різних регіонах світу. Існує думка, що міжнародна інтеграція формує один із головних напрямів сучасного світового цивілізаційного розвитку. Утворення нової спільності, деякого цілісного утворення із впорядкованими, органічними відносинами між елементами виступає у якості головного змісту інтеграції.

Найбільше уваги в науковій літературі приділяється економічній інтеграції, під якою розуміється об'єктивний процес економічної взаємодії певних країн, зближення, взаємопереплетення і взаємодоповнення їх національних економік, проведення узгодженої економічної політики, що призводить до поєднання господарських механізмів. Такий варіант інтеграції відбувається, як правило, на регіональній основі, обумовлюється взаємними інтересами, спрямовується на створення єдиного господарського механізму, набуває форми міжнародних об'єднань економічного характеру, регіональних і субрегіональних угруповань, заснованих на принципах преференційної, вільної торгівлі, спільних ринків, митних і валютних союзів, і забезпечується проведенням узгодженої міждержавної політики.

Розвитку теорії економічної інтеграції присвятив свою наукову діяльність американський економіст Б.Балашша, головним науковим

досягненням якого є створення чіткої концепції стадій економічної інтеграції [1, с.348]. Такими етапами згідно його концепції є: зона вільної торгівлі з відміною митних бар'єрів у взаємній торгівлі; митний союз із встановленням єдиних митних тарифів у торгівлі із іншими країнами; спільний ринок, коли ліквідуються бар'єри між країнами не тільки для взаємної торгівлі, а також для переміщення робочої сили і капіталів; економічний союз, для якого властива єдина економічна політика, спільна валюта та збільшення повноважень органів наднаціонального регулювання [2, с.311]. При цьому слід зазначити, що кордони між різними видами інтеграції досить умовні, а логічним завершенням повної економічної інтеграції є формування політичного союзу.

Станом на сьогодні інтеграційні процеси досягли найбільшої глибини і найвищого рівня розвитку на Європейському континенті, а Європейський Союз став взірцем для переважної більшості інших регіональних організацій світу.

Інтеграційні процеси на пострадянському просторі мають свої особливості. Країни Балтії відразу після проголошення незалежності проголосили курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, який успішно реалізували, вступивши в 2002 р. до Організації Північноатлантичного договору та в 2004 р. до Європейського Союзу. Грузія, Молдова та Україна ключовим пріоритетом своєї зовнішньої політики визначили курс на європейську інтеграцію та вступ до НАТО (крім Молдови, в Конституції якої міститься положення про нейтралітет). Туркменістан послідовно сповідує політику нейтралітету. Решта пострадянських країн, у тій чи іншій мірі, задіяні у процесах євразійської інтеграції, головним ідеологом якої виступає Російська Федерація.

Існує точка зору, що початком євразійської інтеграції слід вважати створення Співдружності Незалежних Держав у 1991 р., але деякі дослідники вважають, що СНД не ставила перед собою завдань інтеграційного розвитку [3].

Однак зазначимо, що в рамках СНД здійснювались певні спроби активізації інтеграційних процесів. Так 24 вересня 1993 р. на зустрічі в Москві глави дев'яти країн СНД (крім України та Туркменістану) навіть підписали договір про створення Економічного союзу, який ставив за мету створення умов для стабільного розвитку економік країн-членів, поетапне

формування єдиного економічного простору, спільну реалізацію економічних проектів та вирішення економічних проблем [4].

Цілий ряд документів інтеграційного характеру в рамках СНД було прийнято в 1994 р.: Договір про створення єдиного економічного простору, Угоду про створення зони вільної торгівлі, Угоду про створення платіжного союзу країн-членів СНД [5].

Але вже наприкінці 1994 р. стало зрозуміло, що створення Економічного союзу у рамках СНД не є можливим, а підписані документи так і залишились «деклараціями про наміри». Головними причинами цього факту стали: слабкість тодішньої Російської Федерації як головного рушія інтеграційних процесів на пострадянському просторі, серйозна економічна криза, яка охопила всі країни СНД, розпад рублевої зони, неготовність більшості країн втрачати власний суверенітет, який вони нещодавно здобули, та різна геополітична спрямованість країн пострадянського простору.

Проте ідея євразійської інтеграції продовжувала існувати далі вже поза рамками СНД. Одним із її послідовних прихильників є президент Казахстану Н.Назарбаєв, який під час виступу у Московському державному університеті в 1994 р. запропонував ініціативу більш тісного економічного співробітництва на пострадянському просторі [6]. У тому ж році був розроблений перший інтеграційний проект «Про формування Євразійського Союзу Держав». Мова йшла про інтеграцію країн пострадянського простору на взаємовигідній економічній основі поза рамками СНД.

Першим реальним кроком на шляху євразійської інтеграції стало підписання в 1995 р. Угоди про Митний союз між Російською Федерацією та Республікою Білорусь, до якої приєдналась Республіка Казахстан. У 1996 р. був підписаний Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах за участі вже п'яти країн: Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану. Договір ставив за мету створити у перспективі Співдружність інтегрованих держав та сформувати спільні органи управління інтеграційними процесами. У 1999 р. вказані п'ять країн заключили Договір про Митний союз та Єдиний економічний простір, який визначив цілі, принципи та механізм функціонування Митного союзу, етапи його формування [3].

Проте через неготовність країн, які підписали вказані документи, втрачати власний суверенітет, а також в силу суперечностей політичного та економічного характеру, реальні інтеграційні процеси так і не розпочалися.

У 2000 р. Митний союз, започаткований у 1995 р, трансформувався у Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). Договір про заснування ЄврАзЕС підписали вищезазначені п'ять країн, а в 2006 р. до них доєднався Узбекистан.

Реальні інтеграційні процеси на пострадянському просторі розпочалися після підписання 6 жовтня 2007 р. Договору про створення єдиної митної території та формування Митного союзу між Росією, Білоруссю і Казахстаном та Договору про Комісію Митного союзу. Порядок формування комісії та визначені їй повноваження вже носили наднаціональний характер. Після цього були підписані ще декілька міжнародних договорів, які сформували міжнародно-правову основу Митного союзу. Зокрема, 25 січня 2008 р. була підписана Угода про Єдине митне тарифне регулювання, а 27 листопада 2009 р. учасники Митного союзу підписали Договір «Про Митний кодекс Митного союзу». З 1 липня 2011 р. Митний союз почав функціонувати у повному обсязі.

Наступною формою інтеграції учасників Митного союзу: Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації стало формування Єдиного економічного простору. До спільної митної території додавалися: вільний рух капіталів, послуг та робочої сили, узгоджена макроекономічна політика, гармонізація та уніфікація національних законодавств. У грудні 2010 р. були підписані 17 базових міжнародних договорів, які створили основу для початку функціонування Єдиного економічного простору. Цей пакет документів вступив у силу з 1 січня 2012 р. У правовому сенсі настав етап переходу від традиційного міждержавного співробітництва до формування наднаціонального об'єднання, якому держави-члени віддають частину свого суверенітету [7].

18 листопада 2011 р. президенти країн-учасниць Митного союзу та Єдиного економічного простору підписали Договір про Євразійську економічну комісію, яка була створена як єдиний постійно діючий регулюючий орган. Комісія наділялася наднаціональними повноваженнями в сферах митно-тарифного та технічного регулювання, встановлення торгівельних режимів по відношенню до третіх країн, конкурентної,

макроекономічної, енергетичної політики. Також 18 листопада 2011 р. була підписана Декларація про євразійську економічну інтеграцію, яка ставила за мету завершити до 1 січня 2015 р. кодифікацію міжнародних договорів, що утворювали нормативно-правову базу Митного союзу та Єдиного економічного простору, і на цій основі створити Євразійський економічний союз (ЄАЕС).

Договір про Євразійський економічний союз за участі Білорусі, Казахстану та Російської Федерації був підписаний 29 травня 2014 р., а свою функціонування він розпочав з 1 січня 2015 р. З 2 січня 2015 р. до ЄАЕС приєдналась Вірменія, а з 12 серпня 2015 р. – Киргизстан.

Сам Договір про Євразійський економічний союз є складним по структурі і доволі об'ємним міжнародним документом. Він складається із 4 частин, 28 розділів, 118 статей та 33 додатків [8]. Договір декларує формування союзу, у рамках якого забезпечується вільний рух товарів, послуг, капіталів та робочої сили, проведення скоординованої, узгодженої або єдиної економічної політики у визначених сферах та засновує органи ЄАЕС: Вищу Євразійську економічну раду, Євразійську міждержавну раду, Євразійську економічну комісію, Суд ЄАЕС.

Також Договір про Євразійський економічний союз визначає принципи діяльності об'єднання, серед яких: повага до загальновизнаних норм міжнародного права, включаючи принципи суверенної рівності держав та їх територіальної цілісності, повага до особливостей політичного устрою країн членів, взаємовигідне співробітництво та рівноправність, дотримання принципів ринкової економіки та добросовісної конкуренції тощо [9].

Варто підкреслити, що на подібних принципах була сформована і договірно-правова база українсько-російських відносин, але це не зупинило російську агресію проти України.

Існують різні підходи до періодизації євразійської інтеграції. На думку Т.Ісаченко, доцільно виділити інституційний етап, який характеризується утворенням ЄвразЕс, підписанням угод про Єдиний економічний простір та Митний Союз, та етап реальної інтеграції, коли власне розпочалася діяльність Євразійського економічного союзу □10□.

Є.Іванова вважає за доцільне розпочинати періодизацію євразійської інтеграції від моменту створення СНД, виділяючи такі етапи: 1. зародження економічної інтеграції в рамках СНД; 2. створення Митного

союзу та Єдиного економічного простору; 3. формування Євразійського економічного Союзу [5].

На думку автора, підсумовуючи коротку історію євразійської інтеграції, доцільно виділити наступні етапи її розвитку, використавши за основу підхід Р.Вінникової [3]:

1. 1995–2006 рр. Період зближення політичних позицій, пошук узгоджених моделей інтеграції, початок формування правової бази, здебільшого рамкового характеру. Створення ЄврАзЕс – міжнародної організації, яка ставила за мету сприяння інтеграційним процесам, проте не володіла наднаціональними повноваженнями.

2. 2007–2009 рр. Передінтеграційний період, в ході якого було прийнято рішення про створення єдиної митної території, визначені терміни її формування, удосконалювалась договірно-правова база Митного союзу і була створена Комісія Митного Союзу – перший орган із наднаціональними повноваженнями.

3. 2010 – 2011 рр. Початок функціонування Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, формування єдиної митної території, початок діяльності органу із наднаціональними повноваженнями – Комісії Митного Союзу.

4. 2012 – 2014 рр. Період, коли учасники Митного союзу – Білорусь, Казахстан та Російська Федерація – сформували Єдиний економічний простір і розпочала свою діяльність Євразійська економічна комісія як орган наднаціонального регулювання.

5. З 1 січня 2015 рр. Початок функціонування Євразійського економічного союзу – міжнародної наднаціональної організації.

Аналіз процесів євразійської інтеграції дозволяє виявити деякі особливості її розвитку.

Створення Євразійського економічного союзу є пріоритетом зовнішньої політики РФ. Це об'єднання необхідне РФ для подальшого закріплення свого впливу на пострадянському просторі в умовах жорсткої геополітичної, геоekonomічної та безпекової конкуренції із США, ЄС та Китаєм, яку Росія фактично не має реальних шансів витримати.

ЄАЕС, за задумом правлячої еліти РФ, покликаний реанімувати інтеграцію Євразії після двох попередніх невдалих проєктів – Російської імперії та СРСР. «Збирання земель» у межах новоствореного ЄАЕС необхідно РФ передовсім для реалізації стратегії повернення її могутності

на міжнародній арені, хоча б частково наближеної до тої, якою володів СРСР. Кремль розраховує створити окремий центр впливу майбутньої багатополлярної системи і вести діалог у міжнародних структурах не від свого імені РФ, а від імені Євразійського союзу [11].

В умовах розвитку інтеграційних процесів у багатьох регіонах світу створення власної інтеграційної організації дає можливість Росії продемонструвати світові відновлення своєї могутності та здатності трансформувати як євразійський простір так і світовий порядок загалом за своїм планом.

Хоча за формою організації інтеграційних процесів ЄАЕС намагається копіювати ЄС, за змістом євразійська інтеграція нагадує скоріше Раду економічної взаємодопомоги, яка в роки Холодної війни об'єднувала країни соціалістичного табору.

Слід відзначити відсталість, слабкість та сировинний характер економік, нерівномірність соціально-економічного розвитку, асиметричність країн об'єднання. За деякими оцінками, на долю РФ припадає близько 87% ВВП та 83% населення ЄАЕС. Для порівняння – економіка Німеччини складає 15,8% ВВП та лише 6% населення ЄС [11].

При цьому очевидно, що політична складова ЄАЕС превалює над економічною, а Росія має достатньо як економічних так і політичних важелів впливу для тотального контролю над організацією.

Для інших учасників ЄАЕС участь в об'єднанні є радше питанням виживання через критичну залежність від РФ практично у всіх сферах.

Умовами існування збиткової білоруської економіки та утримання соціальної сфери є російські дотації. Найбільшими джерелами поповнення бюджету Білорусі є:

- переробка російської нафти й продаж за кордон нафтопродуктів. У загальному обсязі експорту товарів з Росії в Білорусь поставки нафти й нафтопродуктів становлять близько 30%, а в першому півріччі 2018 р. цей показник зріс до 37%. При цьому вражають об'єми такого експорту: щороку Білорусь одержує від Росії 24 млн. тонн нафти, а для власних потреб їй вистачає всього лише 6 млн. Решта нафти переробляється та експортується, в тому числі і в Україну;

- пряме та опосередковане російське субсидування білоруської економіки, що триває вже чверть століття. За даними журналу «Forbes», щорічно сума підтримки білоруської економіки з боку Москви порівнянна

із загальним обсягом дотацій усіх регіонів Росії з федерального бюджету. МВФ оцінює загальну підтримку білоруської економіки з боку РФ в 106 млрд. доларів лише за період 2005–2015 років, тобто 10,6 млрд. доларів на рік [12].

Тому в умовах ізоляції режиму О.Лукашенка на Заході, маємо фактично тотальну залежність Білорусі від Російської Федерації.

Казахстан зацікавлений у надійному транзиті через російську територію енергоносіїв та іншої експортної продукції. В умовах російської агресії проти України, політична еліта Казахстану чітко усвідомлює, що значна кількість етнічних росіян, які проживають в цій країні та складають більшість населення в північних областях Казахстану, у будь-який момент може слугувати приводом для Кремля виступити на «захист російськомовних громадян». Крім цього, Казахстан через участь в ЄАЕС намагається балансувати між Росією та Китаєм, вплив якого дедалі посилюється в Центральноазійському регіоні.

Для Вірменії Російська Федерація є гарантом суверенітету та фактично єдиним союзником у врегулюванні нагірно-карабаського конфлікту з Азербайджаном. Окрім того, ключові сектори вірменської економіки знаходяться під контролем російського бізнесу.

Найбідніший учасник ЄАЕС – Киргизстан – через участь в об'єднанні розраховує отримувати від РФ фінансово-економічну допомогу та намагається захиститися від економічного тиску з боку Китаю.

Відмова України від євразійської інтеграції та, будемо сподіватися, остаточна і безповоротна переорієнтація на європейську та євроатлантичну спільноту, стали причиною анексії Криму та розгортання війни на сході України. Агресія проти України наочно демонструє країнам-членам ЄАЕС як Російська Федерація буде реагувати на будь-які спроби захисту ними своїх національних інтересів.

Значну роль в ефективності інтеграційних процесів відіграє поетапність, зваженість, відповідальність в ході реалізації тактики та стратегії об'єднання. Європейський досвід доводить, що тільки після досягнення певного рівня економічної інтеграції доцільно приступати до об'єднання зусиль у реалізації наступних більш складних етапів. Водночас, спроби передчасно прискорювати темпи інтеграції закінчуються провалом. В ЄАЕС спостерігаємо форсований темп інтеграції, при цьому слід зауважити, що навіть перший етап економічної інтеграції у вигляді зони

вільної торгівлі в об'єднанні так і не реалізований у повній мірі. Для прикладу, вільний ринок нафти і газу планується створити тільки у 2025 р.

На відміну від процесів європейської інтеграції, коли кожен етап у її розвитку мав широкий суспільний резонанс і підтримку громадськості, євразійська інтеграція у розумінні більшості громадян країн-членів є нагромадженням великої кількості угод та документів, які не мають прикладного значення і практичної реалізації з точки зору забезпечення стійкого розвитку країн ЄАЕС [10]. Наявність великої кількості правових документів свідчить, з одного боку, про намагання максимально уніфікувати правову базу діяльності структур євразійської інтеграції, а з іншого – про відсутність цілісної концепції та послідовності цього процесу.

При цьому, як зазначає Т.Ісаченко, жодна угода так і не стала реальним внеском у формування єдиної торгівельної політики і забезпечення конкурентних позицій як всього євразійського блоку, так і його окремих учасників. Майже у всіх правових документах головна увага зосереджується на поверховому бюрократичному оформленні, а не на реальному поглибленні співробітництва. На відміну від ЄС, де ініціатива у розвитку інтеграційних процесів йшла від підприємницького середовища та бізнесу, угоди в рамках євразійської інтеграції відображали здебільшого інтереси авторитарної політичної еліти без врахування потреб ринкового середовища [10].

Якщо інтеграційні процеси в інших регіонах світу здебільшого розвиваються на основі положень ГАТТ/СОТ, то розвиток євразійської інтеграції відбувається на підставі власного досвіду і поглядів, які нав'язуються Російською Федерацією.

Ще однією особливістю євразійської інтеграції є той факт, що її формують країни із авторитарними політичними режимами. Тож ключові рішення щодо розвитку інтеграційних проектів приймаються здебільшого кулуарно, як правило на рівні президентів країн, без широкого суспільного обговорення та залучення інших гілок влади, переговори проводяться в закритому для громадськості режимі. Користуючись значною залежністю всіх країн ЄАЕС від Росії, остання намагається «проштовхувати» рішення, вигідні тільки для себе, без врахування національних інтересів інших держав. Відсутність реальних демократичних перетворень у вказаних

країнах, недорозвиненість інститутів громадянського суспільства тільки посилюють ці перекоси.

Щодо тенденцій розвитку євразійської інтеграції, то слід зазначити наступне. На сьогоднішній день потенціал Російської Федерації дозволяє втримувати існуючі формати об'єднання під своїм контролем. Не дивлячись на широку міжнародну ізоляцію та санкційний тиск, сучасна Росія поки що володіє необхідною військовою силою та економічними спроможностями, щоб змушувати учасників ЄАЕС рухатися у фарватері російської інтеграційної політики.

Але питання інтеграційних процесів на євразійському просторі стає дедалі актуальнішим по мірі загострення геополітичної конкуренції між США, ЄС та Російською Федерацією. Формування нового світового порядку безпосередньо впливатиме на подальшу долю пострадянських країн, задіяних в інтеграційних об'єднаннях під егідою РФ. З одного боку, брутальна агресія проти України та Грузії, намагання за будь-яку ціну втримати під власним контролем решту країн пострадянського простору, а з іншого – прагнення загорнути в красиву обкладинку власний інтеграційний проект, яким є ЄАЕС. Такою є справжня сутність євразійських інтеграційних процесів. Тож доля до кінця так ще і не створеного Євразійського союзу виглядає малоперспективною, а фінал євразійської інтеграції ризикує виявитися таким же як і в її попередниці – соціалістичної інтеграції у вигляді Ради економічної взаємодопомоги та Організації Варшавського договору.

Список використаних джерел та літератури:

1. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. Учебное пособие / В.Г. Шемятенков. – М : Междунар. отношения, 2003. – 400 с.
2. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азриляна. – 4-е изд. перераб. и доп. – М. : Институт новой экономики, 1999. – 1248 с.
3. Винникова Р. В. Этапы евразийской интеграции [Електронний ресурс] / Р.В. Винникова. – Режим доступу : <http://narodiossii.ru/?p=19150>
4. Киевич А.В., Король О.В. Евразийская интеграция: этапы становления и перспективы развития / А.В. Киевич, О.В. Король // Экономические науки. – 2016. – №1 (134). – С.123-129.
5. Иванова Е.М. Евразийская интеграция: путь от СНГ к ЕАЭС / Е.М. Иванова // Российский внешнеэкономический вестник. – 2015. – №6. – С.112-119.
6. О Союзе. Хронология развития. 1994 / Сайт Євразійського економічного союзу. – Режим доступу: <http://eaeunion.org/#about-history>

7. Нешатаева Т. Н. К вопросу о создании Евразийского союза: интеграция и наднационализм / Т. Н. Нешатаева. 07.05.2015. – Режим доступа: <http://отрасли-права.рф/article/2747>
8. Договор о Евразийском экономическом союзе. – Режим доступа: <https://docs.eaeunion.org/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610>
9. Евразийская экономическая комиссия: вопросы и ответы. – Режим доступа: http://www.eurasiancommission.org/ru/Pages/eec_quest.aspx
10. Исаченко Т. Эволюция евразийской интеграции: перспективы и риски / Т. Исаченко. 12.03.2015. – Режим доступа: www.ictsd.org/bridges-news/мосты/news/эволюция-евразийской-интеграции-перспективы-и-риски
11. Кондратенко О. Ю. Євразійський економічний союз – новий геополітичний проект Російської Федерації / Кондратенко О. Ю. // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2016. – Вип. 127. – Ч. I. – С.42-56.
12. Паливода А. Українські наслідки капітуляції Лукашенка / Паливода А. // Дзеркало тижня. – 2018. – № 37 (383). – 6-12 жовтня.